

УДК 93/94(37)

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.29.2024.301786>

Р. П. КУЧМА

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

e-mail: r.kuchma.asp@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7928-8219>

“ΠΟΛΙΣ”, “CIVITAS” ЧИ “RES PUBLICA”? ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРИРОДИ АНТИЧНОЇ РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ

Анотація

Метою статті є висвітлення проблеми неоднозначного тлумачення природи Римської держави та доцільності використання термінів у наукових дослідженнях. **Методологія** дослідження базується на загально- та спеціально-історичних методах дослідження. При вивченні наукової літератури та давніх джерел використовувалися такі методи: історико-порівняльний метод, статистичний метод, аналіз словникових визначень, метод узагальнення та логічного аналізу. **Наукова новизна.** У дослідженні обґрунтовуються особливості та специфіка використання окремих термінів, таких як: “πόλις”, “civitas” та “res publica” для пояснення особливостей Римської держави. Автор також виділяє рідковживані поняття, які мають на меті уточнити структуру Стародавнього Риму та мають потенціал для їх подальшого використання в наукових працях. **Результати дослідження.** Бачення римського державного устрою різнилося в історичних творах античних авторів. Вони розглядали державу крізь призму доступної їм термінології, що часто призводило до розбіжностей у поясненнях. З початком римської експансії в Середземномор'ї різним було бачення державного устрою Римської держави в історичних працях античних авторів. Вона зумовлювалася різним етнічним походженням, політичними поглядами та освітою її авторів. Активна участь стародавніх греків у написанні історії Риму породила одну з поширених версій, згідно з якою Рим за своєю структурою був схожий на полісні утворення стародавньої Еллади. Встановлення її першості в цьому регіоні також породило у римських громадян власне бачення устрою своєї держави. Це бачення представлено у значній літературній спадщині політика та оратора Марка Тулія Цицерона. Античні школи прагнули спростити для пояснення окремі терміни античної епохи, що спотворювало їх зміст, що призводило до формування неправильного уявлення про античний світ. Конкретизація термінології в наукових працях дасть змогу більш конкретно розглянути різні періоди історії Римської держави, а також уточнити спрямованість наукового дослідження, вказавши на специфіку умов, у яких досліджувалися, відбувалися процеси.

Ключові слова: римська держава, поліс, республіка, громадянська община, державний устрій.

“ΠΟΛΙΣ”, “CIVITAS” OR “RES PUBLICA”? PROBLEM OF INTERPRETATION THE NATURE OF THE ANCIENT ROMAN STATE IN SCIENTIFIC WORKS

Abstract.

The purpose of the article is to highlight the problem of ambiguous interpretation of the nature of the Roman State and the appropriateness of using the terms in scientific research. The research **methodology** is based on general and special historical research methods. The following methods were used in the study of scientific literature and ancient sources: historical and comparative method, statistical method, analysis of dictionary definitions, and the method of generalization and logical analysis. **Scientific novelty.** The research substantiates the peculiarities and specifics of the use of certain terms, such as: “πόλις”, “civitas” and “res publica” to explain the peculiarities of the Roman state. The author also identifies

rarely used concepts that are intended to specify the structure of ancient Rome and have the potential for their further use in scientific works. **Conclusions.** The vision of the Roman state structure differed in the historical works of ancient authors. They viewed the state through the prism of the terminology available to them, which often led to differences in explanations. With the beginning of Roman expansion in the Mediterranean, the vision of the state structure of the Roman state was different in the historical works of ancient authors. It was determined by the different ethnic origin, political views, and education of its authors. The active participation of the ancient Greeks in writing the history of Rome gave rise to one of the widespread versions according to which Rome, in its structure, was similar to the polis formations of ancient Hellas. The establishment of its primacy in this region also gave rise to its own vision of the structure of their state among Roman citizens. This vision is presented in a significant literary heritage of the politician and orator Marcus Tullius Cicero. Antiquity schools sought to simplify specific terms of the ancient era for explanation, which distorted their meaning, leading to the formation of an incorrect idea of the ancient world. “Enhancing the specificity of terminology in scholarly works will enable a more specific examination of different periods in the history of the Roman state. Additionally, it will allow for more precise direction of scientific research by indicating the specifics of the conditions in which the studied processes took place.

Key words: Roman state, polis, republic, civil community, state system.

Вступ. Сучасні процеси “європеїзації”, що відбуваються в Україні пов’язані з її специфічним розташуванням на перетині західної та східної цивілізацій. Розвиток власного антикознавства в Україні не лише долучає її до загальноєвропейської історії, пов’язуючи наші спільні витоки з давніх часів, але й творить власне національне бачення подій античності на теренах України. Антична література пропонує багатозначний погляд на цю проблему, що представлена зі сторони як з Еллади так і з Риму спадщиною: Аристотеля, Платона, Полібія, Цицерона та Діона Касія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одностайності у тому, що являла собою римська державність в умовах становлення республіки не було як у давні часи, так і досі серед наукової спільноти. Формування класичного антикознавства на теренах західної Європи у XIX ст. породило проблему інтерпретації латинських термінів на національній мові.

Сучасна історична наука вимогливо ставиться до дослідника античності підштовхуючи його до висвітлення власного бачення проблем античного світу, зокрема, устрою античних держав. Це стало своєрідним каноном антикознавства, що вже є наріжним каменем серед дослідників. Дослідженню цієї проблеми приділяли представники різних антикознавчих шкіл. Зокрема, варто відмітити класиків німецької школи дослідження античності: (Т. Mommsen, 1874; E. Meyer, 1922). Саме вони започаткували ґрунтовні дослідження у яких було проаналізовано античну літературну спадщину. У цьому науковому доробку були представлені перші способи інтерпретації архаїчних латинських понять на сучасні національні мови, зокрема, німецьку.

Зокрема, класична школа німецького антикознавства мала різні практики пояснення унікальних явищ античного світу. Звертаючись до Т. Моммзена помічаємо практику прямого вживання латинських термінів поряд з їх означенням національною мовою (Mommsen, 1874, p. 32). Використання цього способу подання римської історії дає можливість автору конкретизувати унікальні державні та правові прецеденти античного світу. Відсутність таких відповідників вже національними мовами продиктована архаїчністю цих понять. Сучасна доба пропонує поняття котрі можуть бути близькі до його шуканого античного аналогу, проте не бути його повним відповідником.

Поширення концепції спільності греко-римського світу, що була представлена у працях Т. Моммзена справила значний вплив на розвиток національних

антикознавчих шкіл. Бачення природи держав Середземномор'я тісно пов'язались з цивілізаційними впливами Еллади. Що зробило їх зв'язок нерозривним і навіть канонічним у історичній науці. Потужні впливи цієї наукової школи знайшли своїх прихильників по всьому світу. Це вплинуло і на українське антикознавство тієї доби. Зокрема, М. Драгоманов відмічав впливи німецької школи та самих висновків Моммзена на історичну науку (Драгоманов, 1869, с. 7).

Сучасні дослідження останніх двадцяти років поповнились методологічним арсеналом і долучили до вивчення обраної проблеми статистичні данні. У дослідженні "Copenhagen polis center" під керівництвом М. Hansena (2006) представлено статистичний аналіз поняття "πόλις" у грецьких текстах у залежності від контексту його вживання. Останні дослідження (Ando, 1999), що стосувались проблеми "полісності" римської держави подають нові ідеї на варіації розвитку римської державності в умовах становлення республіки та імперії.

Сучасне українське антикознавство лише побіжно долучається до загальної дискусії, що аналізує природу римської державності VI–I ст. до Р. Х. Історія античних держав часто розглядалась у контексті їх присутності на теренах Причорномор'я або суміжних регіонів.

Упродовж XX ст. українське антикознавство перебувало у орбіті радянської дослідницької школи. Надмірна підпорядкованість формаційній теорії суспільного розвитку спричинила методологічну обмеженість у наукових дослідженнях. Ключові тези, що стосувались і безпосередньо розвитку римської державності, розглядались крізь призму марксистської теорії. Перебуваючи у такій залежності вітчизняне антикознавство закріпило наукові та ідеологічні стереотипи та повсякчас теж повторювало їх. Уведення до українського антикознавства нових концепцій позитивно впливатиме на розвиток національної наукової школи дослідження античності.

Метою статті є висвітлення проблеми неоднозначного тлумачення природи Римської держави та доцільності використання термінів у наукових дослідженнях.

Для досягнення мети передбачено розв'язати такі **завдання**: проаналізувати стан розробки проблеми в історіографії; дослідити бачення державної природи Риму через призму текстів античних істориків та сучасних дослідників; конкретизувати термінологію в наукових працях, що дасть змогу більш конкретно розглянути різні періоди історії Римської держави.

Методи і методологія проведення дослідження. Методична основа дослідження визначається поставленою метою та завданнями. В процесі вивчення теми були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, загальноісторичні та суто археологічні методи дослідження. При вивченні наукової літератури та давніх джерел використовувалися такі методи: історико-порівняльний метод, статистичний метод, аналіз словникових визначень, метод узагальнення та логічного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключові терміни, що використовуються на позначення Римської держави – це "πόλις", "civitas" та "res publica". Розглянемо детальніше кожен із них. Вже канонічно термін "πόλις" став вживатись на позначення більшості античних держав Середземного моря, що мали грецьке коріння або ж були її колоніями. Це поняття набуло такого поширення, що стало вживатись і стосовно інших держав, зокрема, Риму. Складність вирішення цієї проблеми пов'язане термінологічною відмінністю у латині та давньогрецькій мові. Значна плеяда доступних для нас історичних джерел, написані не римлянами, а підкореними еллінами. Саме вони були лідерами у спробі осягнути природу "таємничого варвара", котрий спромігся їх підкорити.

Сформовані держави в басейні Середземного моря через свої унікальні історико-географічні умови разюче відрізнялись між собою. Через що, згаданий нами термін “поліс” вживається у якості радше означення спільних тенденцій до творення держави, ніж її конкретний типовий (канонічний) шаблон.

Багатоваріантність прочитання цього поняття вимагає від нас дати чітку відповідь на питання, а що ми маємо на увазі вживаючи поняття “поліс”? Витоки цього терміну слід шукати в античних філософів Еллади. До прикладу, Аристотель визначав поліс, як “природну організацію окремих сімей у поселення” (Aristotle, 1957, II. 1252a). Ключове завдання якого – забезпечення людського щастя та справедливості. У свою чергу Сократівське та Платонівське розуміння полісу, як союзу людей для задоволення своїх потреб (Платон, 2017, XI. 1) не надто відрізняється. Вони розглядають ідеальний варіант суспільства, як такий, де кожен його член займає ту сферу у якій він найбільш корисний. Це стосується не лише економічних взаємовідносин і поділу праці у середині общини, а і загального поділу обов’язків та рівному доступі до державного керівництва.

Античне пояснення терміну не влаштовувало дослідників під час спроб адаптувати їх праці на сучасні національні мови. Перекладаючи праці Аристотеля, вони прагнули доступно і зрозуміло передати читачу цей специфічний термін використовуючи його спрощене пояснення. Тому “πόλις” нерідко був замінений означенням “держави” чи більш вживаним “місто-держави”. Підтримує цю тезу дослідження “Copenhagen Polis Centre” під керівництвом М. Гансена, що дослідив вживаність слова “πόλις” у архаїчних і класичних грецьких джерелах. Результати центру вказують, на згадку цього слова близько 11 000 разів. За ним, значення терміну варіюється у залежності від контексту в якому його вживають: 1) як синонім до акрополю у значенні маленького укріпленого міста; 2) як синонім до міста; 3) на позначення міста і прилеглої території (хори); 4) у значенні спільноти політів; 5) як синонім до еклесії (народних зборів); 6) на позначення суспільства в абстрактному сенсі (Hansen, 2006, p. 57); Серед трьох найбільш вживаних значень результати дослідження вказують на переважання пунктів 2, 3 та 4.

Узагальнюючи свої результати М. Гансен дотримується думки, що визначення полісу як “міста-держави” варто вважати дуже влучним, оскільки вживається воно у обох значеннях надзвичайно часто.

Проте це пояснення було не до вподоби усім дослідникам. Зокрема, до цього поставився зі скептицизмом дослідник Морріс, що висловив тезу про некоректне, на його думку, трактування полісу як “міста-держави” через помилку перекладача (Morris, 1987, p. 2). Натомість він схиляє нас до думки, що ключова основа полісу прихована у суворій ієрархії інституту громадянства. Це пояснення робить наголос на першочерговій наявності міцного, стійкого зв’язку серед громадян, котрі і є основою цієї держави. Держава не обов’язково об’єднана спільним міським осередком, а більше пов’язана інституційними (громадянськими) зв’язками на основі взаємних обов’язків. Таким чином, до вже згаданих тлумачень “держави” чи “місто-держави” додається ще одне, що визначає його як “общину-державу”.

Підхід до цього питання з точки зору І. Морріса визначає, що основною ознакою “полісності” є сформована громадянська спільнота. Інститут громадянства є фундаментальним для держав такого типу (Morris, 1987, p. 47). Сутність їх взаємостосунків визначалась чітко окресленою, сформованою ієрархією суспільства. Таке суспільство було динамічним і змінювалось у залежності від політичних обставин. Проте сутність громадянського взаємозв’язку залишалась незмінною. У доказ своєї правоти Морріс наводить приклади ототожнення поняття усією

громадянською общиною не зважаючи на форму державного устрою (Morris, 1987, р. 57).

У пошуку вірного тлумачення знайшлося і місце іншим альтернативам. Одні з них прагнули “примирити” ці дві концепції. Зокрема, як теза М. Манна, що визначає “πόλις” – як територіальну державу з містом і прилеглими сільськогосподарськими землями (Mann, 2012, р. 197). Окрім самого визначення Манн вказує на дві фундаментальні відмінності: громадянської рівності серед землевласників, а також відданості конкретному місту, а не родині чи роду. Або ж пояснення М. Фінлі, вживав цей термін у значенні громадянської спільноти, що ґрунтується на контролі земельних ресурсів і економічній взаємодії між громадянами (Finley, 1973, р. 124). Це об’єднує згадані вище твердження, що розставляють наголоси на двох важливих полісних аспектах: економічній взаємодії (міський осередок якого радше виступав інструментом здійснення цієї взаємодії) та інституті громадянства (спільних обов’язків стосовно громади).

Багатоваріантне читання цього терміну поширює його вживання і за межі усієї античної грецької ойкумени. Через що переважна більшість античних держав мимоволі асоціювалась саме з цим типом державного устрою. Не виняток і Римська держава.

Дослідник Кліффорд. Андо схиляє нас до ідеї того, що греки навмисне уникали введення нової термінології, і таким чином опирались латинізації (романізації) (Ando, 1999, р. 25). Свою тезу той вибудовує навколо текстів елліна Полібія. Мовляв, таким чином елліни намагались по-іншому поглянути на “західного варвара” спромігся покорити “цивілізованих” еллінів. Пошук відповіді пролягав через порівняння і заглиблення у коріння цих двох цивілізацій. Вказуючи на подібне походження та державний устрій з еллінами, на думку античного автора, римляни лише змогли: “краще скористатись еллінським спадком, ніж самі елліни”. Тому не дивно, що у еллінських авторів часто знаходимо знак дорівнює між цими двома цивілізаціям. Цей елліноцентричний погляд влучно висвітлено вже канонічними рядками Горація: “Завойована Греція підкорює дикого переможця і вводить своє мистецтво в сільський Лаций” (Hogase, 1982, р. 156-157).

Зважаючи на багатоваріантність тлумачення змісту “πόλις” поглянемо на те, що може запропонувати йому альтернативу. Професор чиказького університету К. Андо є прихильником саме такого альтернативного рішення. Він вважає, що використання терміну “πόλις” по відношенню до Риму не є доречним. Його теза схиляє до думки, про необізнаність еллінів про римську державу, що намагались пояснити невідоме для них явище використовуючи знайомі для терміни та пояснення. Тому Римська держава виступала як: “як поліс, що завоював багато територій” чи “як імперія, що буде не міцнішою за елліністичні монархії” (Ando, 1999, р. 7).

Складно заперечити той факт, що грецька культура значною мірою вплинула на формування римської культури. Її поширення спричинило появу майже повноцінного світського культу, адепти якого читаючи Гомера чи переказуючи історії грецьких поетів долучали себе до гурту нової соціальної та культурної еліти (“Історія європейської цивілізації...”, 2017, с. 708). Не дивно, що під час творення цього культу знайшлись, ті хто опирались цій еллінізації і стояли на засадах римських традицій. Наприклад, Цицерон розмірковуючи про ідеальний державний лад для Риму, через слова Сціпіона висвітлює думки того “хто не надає грецькому вченню більшої переваги, ніж римському” (Цицерон, 2020, с. 126). Ці роздуми про державні устрої наводять на думку, що римляни були обізнані з грецькою традицією вживання термінології, проте використовували власну – латинську.

Римські античні тексти доволі часто згадують кілька понять, що за своїм смисловим значенням близькі шуканого нами терміну – це “civitas” та “res publica”. Грунтовні роздуми з римської точки зору на проблему державності зустрічаємо у Цицерона. Варто зазначити, що вживані поняття використовувались вже у добу пізньої республіки, а конкретніше II ст. до Р. Х.

Окрім цього, згадані поняття не мають такого різночитання як термін “πόλις” та є більш вузькими у своєму значенні. Проте це звужує можливість їх вживання під час написання наукових праць. Тому означимо і їх нижче.

Поняття “civitas” можна тлумачити, як сукупність громадян, що становлять політично організовану спільноту (державу), або як особливий зв’язок між громадянами, що полягає у спільній меті та відповідальності. Помилково між “civitas” та “πόλις” ставиться знак дорівнює проте ці поняття не є тотожним.

Їх відмінність полягає у тому що “civitas” не має під собою територіальних обмежень, як наприклад має “πόλις”. На відміну від останнього “civitas” не була обмежена одним міським центром чи межею сільськогосподарської округи (хори), що робить його поняттям дещо ширшим у географічному плані. Воно підпорядковувало не лише безпосередньо громаду Риму, але й інші підконтрольні території незважаючи на форму їх залежності від римської метрополії.

Подібно як і з поняттям “πόλις” контекст вживання терміну “civitas” буде змінювати його сенс. Так, “civitas Romana” вживається на означення римської політичної спільноти, що мають права громадян. Проте, словосполучення “civites Romani” вже мало на увазі Рим, як державу в цілому додаючи до нього римлян та громадян Риму. Поняття, котрі хоч і звучать схоже, але не зовсім були тотожними. Тому що існували прецеденти надання громадянства не корінним римлянам, а тим хто перебував у різних формах залежності від римської держави, зокрема у статусі “foederati”¹ або “socii”².

Саме тому це поняття є ключовим у описі Т. Моммзеном форм побудови римської державності розпочинаючи з перших общин у Лаціумі (Mommsen, 1874, р. 32). З легкої руки М. Драгоманова воно було названим: “баченням римської історії очами римських істориків” (Драгоманов, 1869, с. 7). Звертаючись до слів Цицерона у оповіді про Тускулум, Моммзен наводить приклад унікального явища “civitas sine suffragio” (Mommsen, 1874, р. 56). Що має означення громадянської общини, котра була інтегрована у римську державу проте не мала політичних прав. Вказуючи таким чином на універсальності цього терміну стосовно різних італійських громадянських общин.

Цю універсальність, що застосовується у саме латинському терміні можливо пояснити процесами сінойкізму, що органічно інтегрували латинян, етрусків та еллінів до римської ідентичності. Молода римська громадянська община активно розвивалася позичаючи ідеї та технології середземноморських цивілізацій. Цей процес цілком влучно Т. Корнел описав як: “римську пиху тому, що вони змогли перевершити своїх вчителів у їх власній грі” (Cornell, 1995, р. 246). Легкість у зміні своєї правової та громадянської приналежності заклала підвалини до формування

¹ “foederatae” – (лат. федеративний) статус, що надавався поселенню, котре звільнялось від податків та у рідкісних випадках могли отримати римське громадянство. У Італії лише кілька міст мали такий статус: Гадес, Масілія та Сагунт.

² “socii” – (лат. союзник) поселення, що мали почесний статус “союзника Риму”. Вони зберігали самоуправління, проте були зобов’язані надавати військову допомогу (в якості допоміжних військ) та данину за визначеним договором.

імперської ідентичності у римлян. Це пов'язано з тим, що ідея “*civitas*” як громадянської общини стала об'єднана ідеєю “*patria*”³. Визначаючи існування двох Батьківщин: “за народженням” та “за громадянством” (Цицерон, 2020, с. 72). Саме останній надавалось, за його міркуванням пріоритетна доля. Що започаткувало традицію інтеграції італіків та мешканців усієї держави незважаючи яким чином вони з нею були пов'язані за народження.

Саме ця смислова дихотомія робить поняття “*civitas*” дуже гнучким і адаптивним для наукового тексту. Він є водночас означенням існування інституту громадянства у державі, що об'єднана імперською ідеєю, а з іншого боку множинності інтеграційних зв'язків з покореними народами, що органічно включились до її складу. Археологічні дослідження все більше подають свідчень на користь концепції “цивілізаційної взаємодії рівноправних держав”. Ця концепція вже починає витісняти усталене уявлення про “цивілізаторську місію Риму”, що приносив розвиток та процвітання своїм покореним народам або ж чекав на периферії просвітлення сусідньої вищої цивілізації (Cornell, 1995, p. 238). Органічне поєднання у собі різних народів під спільною ідеєю дало змогу сформувати загальну громадянську державу.

Звернімо увагу на інший термін – “*res publica*”. Без сумніву, він є одним з найбільш вживаних означень античної римської держави. Популярність саме цього пояснення визначається наголосом у ній на політичній системі через яку здійснюється керівництво державою. Доступне та знайоме широкому загалу читачів, це означення стало універсальним маркером позначення одного з етапів формування римської державності. Проте більш детальний погляд на форму організації державної влади у цей період римської історії, свідчить про те, що вона не завжди відповідала тим принципам, що були встановлені після ліквідації монархічного устрою. А отже, не завжди була дійсно “справою народу”.

Варто означити, що “республіканську добу” римська держава мала прецеденти тимчасової корекції свого державного ладу. В умовах загрози втрати державності чи глибоких політичних криз практикувалось тимчасове встановлення диктатури шляхом впровадження екстраординарних магістратур. Навіть тимчасове встановлення єдиновладдя з метою наведення ладу у державі реабілітувало образ римського рекса (*rex*) чи диктатора з тирана до рятівника Батьківщини. Справа в тім що за часів одноосібності влади суворо табуювалася римським суспільством. Це сприяло поширенню ідеї про відновлення монархії у Римі або частково їй починали толерувати (Appian, 1913, II. 4).

До прикладу, період становлення диктатури Сулли чи пожиттєва диктатура Цезаря – час, коли римська держава лише номінально могла вважатись як така що має республіканський устрій. Адже реальна влада сенату та магістратур була замінена одноосібною владою диктатора. За цих обставин республіканський устрій продовжив існувати лише декларативно і перебував на стадії трансформації у повноцінну імперію. Грунтовні перетворення державної влади, що розпочались за правління Цезаря продовжились за його наступника – Октавіана Августа.

Саме Октавіана вважають засновником перехідної моделі державної влади Риму з республіки до імперії – принципату (лат. “*princeps senatus*”). Популяризація цього окремого терміну на позначення специфічного устрою римської держави відбувалась представником німецької антикознавчої школи – Едвардом Мейером. Його дослідження особливостей побудови державної структури Римської держави у період громадянських воєн і впроваджує у історичну науку латинське поняття

3 “*Patria*” – (лат. Батьківщина);

“*principatus*” – на означення унікальної форми державної влади, за якого державний устрій був значною мірою деформований і фактично ставав монархічним за номінальної збереженості республіканізму (Meuer, 1922, p. 124).

Варто означити, що ідея принципату була впроваджена ще за часів становлення республіканського устрою. А тому і саме коріння терміну походить звідти. Саме звання “*princeps senatus*” було радше почесним титулом для сенатора, чії переваги досить вільно трактувались у різні часи та ніколи не були офіційно закріплені. “Відновлення” республіки у формі принципату – яскравий приклад трансформаційних процесів, що були замасковані республіканізмом. Звертаючись до сенату в 34 пункті “*Res Gestae Divi Augusti*” (Augustus, 1969, XXXIV) було декларовано передачу усієї повноти державної влади (імперіуму) сенату та народу Риму. Формально відновлена республіка продовжила своє існування з монархом, чия влада була замаскована під різними магістратурами, зокрема, народного трибуна. Кілька спроб відновлення реальної республіки зустріли опір принцепса, що на його власну думку провадив “кращий державний лад” (Tranquillus, 1913, p. 59). Подібне ставлення до цього висловлював і Аппіан вказуючи, що римська держава завершила добу громадянських воєн злагодою та монархією (Appian, 1913, 1.6.24).

До подібного висновку нас схиляє вже загаданий К. Андо, вказуючи на закономірність саме такого завершення боротьби за владу у середині Римської держави. Він порівнює це з еллінами, котрим був природним процес становлення монархії, проте імперія не була частиною їх філософської думки (Ando, 1999, p. 26). Зважаючи на те, що більшість авторів, була вихідцями з елліністичного світу, зокрема, вже згаданий Аппіан, то всі вони розглядали цей світ через призму власного світобачення. Тому процеси трансформації держави, шляхом поступового становлення імперського типу управління, еллінами сприймалися хоч маскарадом, проте закономірним. А сама державна влада принцепса – “монархією одягнутою у вигадливі штани” (Cassius, 1917, 53.18).

Тому період, за якого сенат втратив реальну владу і продовжував існувати лише номінально, стає складно називати республіканським. Тому контекст вживання цього поняття варто обмежувати хронологічними рамками з початку становлення республіки у 510 р. до Р. Х до встановлення диктатури Сулли у 82 р. по Р. Х.

Неоднозначність форм устрою Римської держави спонукали дослідників і до впровадження альтернативних назв цього історичного періоду. Логічним для нас буде продовжити перелік інших менш популярних варіацій, на позначення природи римської держави у наукових працях.

У античні часи Цицерон вказував на ще один термін, що був близьким до “*res publica*”, а саме – “*res populi*” – котрий теж можна трактувати як “справу громадян”. За словами Цицерона, “*populus*” – не просто юрба, а об’єднання людей пов’язаних між собою згодою щодо права і спільної користі (Цицерон, 2020, с. 127). Проте така специфічність не отримала свого визнання серед наукової спільноти.

У своєму останньому дослідженні К. Андо загадує такі поняття як “імперська республіка” та “республіканська монархія” (“*Citizenship in Antiquity...*”, 2023, p. 616), що є спробою у більш доступній формі пояснити химерність римського державного уряду під час правління Октавіана Августа.

Видається більш простішим вживати для сучасного світу “в Італії” маючи на увазі територію де проживала переважна більшість римських громадян. Зокрема, подібне значення вживає і К. Андо вказуючи, формулювання “в Італії” є скороченням “форми Римської держави в Італії” (“*Citizenship in Antiquity...*”, 2023, p. 617). Проте, варто враховувати, що вживання цього терміну є доречним лише у використанні

щодо періоду I ст. до Р. Х. Пов'язано це з поширенням громадянських прав на терени усього Апеннінського пів-о після Союзницької війни 90 -87 рр. до Р. Х. До цього ж часу, ми ризикуємо потрапити у пастку розмаїття державних утворень на теренах Апеннінського пів-острова. Спроба їх узагальнити призведе до надмірного спрощення природи античних держав, що ризикує романізувати те, що в дійсності не було його повною частиною. Окрім цього це виключає й тих, хто був частиною Римського світу, проте за межами "Італії", але це вже буде грубою історичною помилкою стосовно поширення Римського впливу.

Межі римського впливу були надзвичайно динамічними у час трансформації римської держави в імперію. Чітко окреслити які стає проблематично. Тому на позначення доби трансформації римської держави на повноцінну імперію використовують ще одне означення – "Pax Romana". Що використовується не тільки на означення періоду відсутності війни та стабілізації Римської держави, а і загальної межі його впливу за правління Октавіана Августа.

Український дослідник М. Драгоманов у своїх дослідженнях теж впроваджував власну термінологію. Зокрема, вживаючи поряд з терміном "civitas" термін "urbs" – що є означенням міста. Частково, це повертає нас до чергової спроби провести спільний знаменник у визначенні громадянської общини та міста. Імовірно дослідник мав на увазі їх єдність як однієї з необхідної умови для наявності суспільної взаємодії.

Багатогранність форм взаємодії Риму з покореними народами породили різне бачення процесів їх інкорпорації. Поняття, що було запроваджене дослідником Драгомановим є радше узагальненням усіх взаємозв'язків у середині античної римської общини. Так, він окремо вживає надзвичайно широке поняття – "orbis Romanus". Вказуючи на тому, що Римська держава завершується тільки там, де не відчутні її цивілізаційні впливи (Драгоманов, 1869, с. 9).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Багатоваріантність означення природи Римської держави пов'язана насамперед з суб'єктивним баченням його очевидців та дослідників, що на них спираються. Плюралізм думок дає змогу для науковця більш ефективно відбирати той понятійний інструментарій, що необхідний саме йому. Тож відповідь на питання "Римська держава це "πόλις", "civitas" чи все таки "res publica"?" буде визначати тільки контекст дослідження.

Вживання терміну "πόλις" буде доречним вказуючи на загальні тенденції розвитку античних держав Середземного моря. Подібно до держав Еллади Рим розвивався у тому ж напрямку і набув ознак держав полісного типу. Такі як: подвійний контроль земельних ресурсів громадою і окремим політом, здатність громади до самозабезпечення, спільне несення військового обов'язку та покровительство над релігійними культами. Акцентуючи увагу на конкретний період становлення Римської держави у період VI-III ст. до Р. Х. Проте у процесі становлення Риму – напрямок його розвитку отримав унікальну історичну траєкторію, котра була притаманна лише йому. Щодо терміну "civitas", то на думку автора його використання вказує на суто римську специфіку і більше конкретизує саме фактор громадянської общини Риму, що стала центром формування майбутньої імперії. Початок кризи полісної системи, що втілюється у кризі республіки процес тривалий, проте кардинально змінив підвалини Римської держави уже у I ст. по Р. Х. У добу соціальних конфліктів у проміжок з II ст. до Р. Х по I ст. по Р.Х. Рим, що раніше мав характерні ознаки держави полісного типу, ще остаточно не ствердився, як повноцінна імперія. Тому для позначення цієї специфічної доби доречно буде використовувати поняття "civitas" як специфічну перехідну форму державного устрою.

Ці два терміни, хоч і точно відображають особливості природи римської держави, проте є поняттями, що можуть додати складнощів у розуміння матеріалу дослідження для непідготованого читача. Термін “res publica”, є означенням, що порівняно з попередніми поняттями не потребує попередньої підготовки і зрозуміле широкому колу читачів, що робить його привабливим для використання у науковій роботі. Воно вказує на особливості державного устрою та складність структури державних інституцій та їх взаємозв'язків. Усе це обумовлює закономірне виокремлення Риму з-поміж решти держав античного світу.

Проте, незважаючи уже на певну усталену канонічність використання саме цих понять, науковець вільний обирати і впроваджувати власні означення природи Римської держави, що допомагає йому та читачу краще зрозуміти контекст історії античного Риму.

ЛІТЕРАТУРА

- Драгоманов, М. (1869). *Вопросъ объ историческомъ значеніи Римської імперіи и Тацитъ*. Київ: Унивеситетской типографіи.
- Еко, У. (Ред.). (2017). *Історія європейської цивілізації*. Рим. Харків: Фоліо.
- Платон. (2017). *Держава* (Дз. Коваль, Пер.). Київ: Орієнтир.
- Ставнюк, В. (2005). *Становлення афінського поліса*. Київ: Аквілон-Плюс.
- Цицерон. (2020). *Про закони. Про державу. Про природу богів* (В. Литвинов, Пер.). Львів: Априорі.
- Ando, C. (1999). Was Rome a Polis? *Classical Antiquity*, 18(1), 5–34.
- Appian (1913). *The civil wars* (H. White, Trans.). Oxford: Loeb Classical Library.
- Aristotle (1957). *Oxford Classical Texts: Aristotelis: Politica* (W. D. Ross, Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Augustus. (1969). *The deeds of the divine augustus* (P. Brunt & J. Moore, Trans.). Oxford: Oxford university press.
- Cartledge, P. (2011). *Ancient Greece: a very short introduction*. Oxford : Oxford: university press.
- Cassius, D. (1917). *Roman History* (E. Cary & H. Foster, Trans.). Loeb: Loeb Classical Library.
- Cornell, T. (1995). *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*. London and New York: Routledge.
- Dionysi Halicarnasensis. (1925). *Antiquatum Romanarum* (C. Jacoby, Ed.). Lipsiae: B. G. Teubneri.
- Filonik, J., Plastow, C. R., Zelnick-Abramovitz (Ed.). (2023). *Citizenship in Antiquity Civic Communities in the Ancient Mediterranean*. London: Routledge.
- Finley, M. (1973). *The ancient economy..* Barkeley and Los Angeles :University of California press.
- Hansen, M. (2006). *Polis. An introduction of the ancient greek city-state*. Oxford: Oxford university press.
- Horace (1982). *On poetry: epistles book II. the letters to augustus and florus* (C. Brink, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. (2012). *The sources of social power: a history of power from beginning to ad. 1760*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Meyer, E. (1922). *Caesar's monarchy and the principality of Pompey – internal history of Rome from 66 to 44 BC..* Stuttgart : J.G. Cotta.
- Mommsen, T. (1874). *Roman history (T. 1)*. Berlin: Weidmannsche buchhandlung.

- Morris, I. (1987). *Burial and ancient society: the rise of the greek city-state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polybius. (1893). *Historiae* (Büttner-Wobst, Ed.; L. Dindorf, Trans.). Leipzig : Teubner.
- Rich, J., Wallace-Hadrill, A. (Ed.). (2003). *City and Country in the Ancient World*. London: Routledge.
- Tranquillus, S. (1913). *The Lives of the Twelve Caesars*. Loeb: Loeb Classical Library.

REFERENCES

- Drahomanov, M. (1869). *Voprosъ obъ ystorycheskomъ znachenii Rymskoï ymperii y Tatsytъ*. Kiev: Unyvesytetskoï tepohrafiy.
- eko, U. (Red.). (2017). *Istoriia yevropeiskoï tsyvilizatsii*. Rym. Kharkiv: Folio.
- Platon. (2017). *Derzhava* (Dz. Koval, Per.). Kyiv: Oriientyr.
- Stavniuk, V. (2005). *Stanovlennia afinskoho polisa*. Kyiv: Akvilon-Plius.
- Tsytseron. (2020). *Pro zakony. Pro derzhavu. Pro pryrodu bohiv* (V. Lytvynov, Per.). Lviv: Apriori.
- Ando, C. (1999). Was Rome a Polis? *Classical Antiquity*, 18(1), 5–34.
- Appian (1913). *The civil wars* (H. White, Trans.). Oxford: Loeb Classical Library.
- Aristotle (1957). *Oxford Classical Texts: Aristotelis: Politica* (W. D. Ross, Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Augustus. (1969). *The deeds of the divine augustus* (P. Brunt & J. Moore, Trans.). Oxford: Oxford university press.
- Cartledge, P. (2011). *Ancient Greece: a very short introduction*. Oxford : Oxford: university press.
- Cassius, D. (1917). *Roman History* (E. Cary & H. Foster, Trans.). Loeb: Loeb Classical Library.
- Cornell, T. (1995). *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*. London and New York: Routledge.
- Dionysi Halicarnasensis. (1925). *Antiquatum Romanarum* (C. Jacoby, Ed.). Lipsiae: B. G. Teubneri.
- Filonik, J., Plastow, C. R., Zelnick-Abramovitz (Ed.). (2023). *Citizenship in Antiquity Civic Communities in the Ancient Mediterranean*. London: Routledge.
- Finley, M. (1973). *The ancient economy..* Barkeley and Los Angeles :University of California press.
- Hansen, M. (2006). *Polis. An introduction of the ancient greek city-state*. Oxford: Oxford university press.
- Horace. (1982). *On poetry: epistles book II. the letters to augustus and florus* (C. Brink, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. (2012). *The sources of social power: a history of power from beginning to ad. 1760*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Meyer, E. (1922). *Caesar's monarchy and the principality of Pompey – internal history of Rome from 66 to 44 BC..* Stuttgart : J.G. Cotta.
- Mommsen, T. (1874). *Roman history* (T. 1). Berlin: Weidmannsche buchhandlung.
- Morris, I. (1987). *Burial and ancient society: the rise of the greek city-state*. Cambridge: Cambridge University Press..
- Polybius. (1893). *Historiae* (Büttner-Wobst, Ed.; L. Dindorf, Trans.). Leipzig : Teubner.
- Rich, J., Wallace-Hadrill, A. (Ed.). (2003). *City and Country in the Ancient World*. London: Routledge.
- Tranquillus, S. (1913). *The Lives of the Twelve Caesars*. Loeb: Loeb Classical Library.